

Оксана ГАЙДУК

Час спинити втрати

Порахувати кількість її експедиційних поїздок і тисячі подоланих кілометрів уже, без сумніву, неможливо. Свій «дорожній щоденник» вона безперестанку доповнює новою інформацією про унікальні пам'ятки — українські дерев'яні церкви. Однак про них мало лише знати — потрібно зуміти їх зберегти. Домовляючись про інтерв'ю, я відзначила: Олена наголосила, що говоритимемо не про красу дерев'яних церков — час озвучувати їхні проблеми. І не просто черговий раз скаржитися, а шукати реальний на сьогодні шлях їхнього подолання. Спеціально для «УК» автор проекту і сайту «Дерев'яні храми України» Олена Крушинська розповіла про головні небезпеки для дерев'яних церков, про бюрократичні перепони і непорядні «схеми» у галузі реставрації та про роль пізнавального туризму у популяризації пам'яток України

Проект «Дерев'яні храми України»: що зроблено, і що попереду

Це авторський проект, над яким я працюю з 2005 року і дотепер. Він присвячений усім без винятку сакральним пам'яткам: церквам, костелам, кірхам, синагогам — тому у назві вжито узагальнююче слово «храми». Ідея проекту народилася ще на початку 2000-х років, коли я на власні очі побачила дерев'яні церкви у Карпатах і буквально закохалася у них. На той момент ці пам'ятки були несправедливо забуті — тоді про них не виходило книжок, статей (окрім повідомлень про чергову пожежу), не існувало жодного присвяченого їм інтернет-ресурсу. Тому я вирішила самостійно заснувати проект, скерований на пошук, структурування і популяризацію інформації про пам'ятки дерев'яної архітектури та привернення уваги суспільства до проблем їхнього збереження.

З 2006 року робота над ним велася за кошти гранту Президента України для обдарованої молоді, який був виділений для реалізації проекту після того, як він успішно пройшов конкурс та експертну оцінку. Починаючи з 2007 року я активно продовжую роботу вже на ентузіазмі, власними силами і за власні кошти. Припиняти її не збираюся, навпаки — шкодую, що фізично бракує часу на всі задуми.

Сьогодні накопичено величезний масив інформації, зокрема, електронний фотоархів, який містить понад п'ятдесят тисяч фотографій близько 900 дерев'яних храмів. Виявлено численні «забуті» пам'ятки. Для прикладу: у найбільш повному каталозі нині існуючих дерев'яних храмів для Черкаської області наведено список із 22 церков, а у мене зібрано фотографії та інформацію про 43.

До співпраці залучаю і мандрівників-аматорів, і фахівців — архітекторів, реставраторів, мистецтвознавців з

Храм у селі Городище на Чернігівщині (1763) — один з реліктів козацької доби, що вціліли після масового знищення церков на Лівобережжі у тридцятих роках. Тепер, у незалежній Україні, покинутий храм повільно вмирає через людську байдужість

Олена Крушинська під час поїздки по дерев'яних храмах Київської області. Зібрані в експедиціях фотографії й матеріали укладаються в електронному архіві й поступово публікуються на сайті «Дерев'яні храми України»

Церква св. Миколая у Сваляві на Закарпатті (XVI–XVIII ст.) — один з чотирьох дерев'яних храмів так званого «лемківського стилю», що збереглися на території сучасної України

Юрївська церква (1747) у колишньому містечку, а нині селищі Седнів неподалік від Чернігова. У середині 2000-х років була відновлена з напівруїни й отримала автентичний вигляд, який мала до перебудови 1852 року, — з архаїчними вежами-слупами на західному фасаді

України та з-за кордону. Із кимось знайомі особисто і дружимо, з іншими спілкуємося віртуально. Дуже багато людей вийшли на мене через сайт «Дерев'яні храми України» (derev.org.ua), котрий є «обличчям» проекту.

Щодо найближчих планів — хочеться опублікувати на сайті вже напрацьовані матеріали, бо зараз він є такою собі «верхівкою айсберга» порівняно з тим, що міститься в моєму комп'ютері. Наразі у львівському та празькому видавництвах готуються до друку дві мої книжки, робота над якими забирала майже весь час упродовж останніх трьох років. Тішуся надією, що, коли вони вийдуть, часу побільшає. Одна з найактуальніших задач, які ставлю перед собою, — це розробити і викласти на сайті порадник для настоятелів та громад дерев'яних храмів, в якому вони могли б знайти відповіді на найбільш поширені запитання, контакти потрібних фахівців, з котрими могли б проконсультуватися (такий порадник кілька років тому надрукувало і роздало всім охочим управління охорони культурної спадщини Львівської області, тож зараз цю справу слід продовжити). Утім багато запитань лишатимуться без відповіді, допоки не відбудуться зміни у державі, хоча б на рівні місцевої влади. Це необхідно й для того, щоб можна

було починати якісь громадські проекти з реставрації дерев'яних храмів й не розбити голову об стіну урядницької байдужості й бюрократії.

Як і чому ми втрачаємо пам'ятки дерев'яної архітектури

Коли говорять про втрати дерев'яних церков, здебільшого мають на увазі пожежі, оскільки це є найбільш наочна загибель пам'ятки — ось вона стояла, а через годину від неї лишилося тільки згарище. Та насправді пожежі є наслідком, а причина — це недбалість або необізнаність (не будемо зараз піднімати тему навмисних підпалів з метою звільнити місце для нової церкви або ж замести сліди після крадіжки ікон). Запобігти випадковим пожежам можна, встановивши систему автоматичного пожежогасіння або хоча б сигналізацію. У церкві монтують кілька датчиків, і якщо один із них спрацює, вмикається «рєвун», а на обрані номери мобільних телефонів (наприклад, старости, настоятеля і пожежників) миттєво надходять смс-повідомлення. Така сигналізація обійдеться приблизно в 10 тисяч гривень — навіть маленьке село може назбирати її самостійно або «вибити» в місцевої адміністрації.

ДОВІДКА

«Дерев'яні храми України» (derev.org.ua) — авторський сайт Олени Крушинської, перший і дотепер єдиний веб-ресурс, присвячений українській дерев'яній архітектурі. В інтернеті — з 2007 року. Основний масив сайту складають індивідуальні сторінки дерев'яних храмів, згруповані по областях, районах і населених пунктах. Таких сторінок вже понад півтисячі. Кожна з них містить прив'язку до мапи, назву церкви, сучасні й архівні фотографії, дані літератури з посиланнями на джерела, коментарі автора або спостереження інших мандрівників, креслення, малюнки тощо. На сайті є також тематичні розділи, присвячені не-сакральним пам'яткам («Музеї і скансени», «Млини і вітряки» та ін.), веб-бібліографія, галереї фото і малюнків, сторінка, через яку можна відслідковувати перебіг громадських акцій з реставрації дерев'яних церков та ін. Для швидкого обміну інформацією та анонсування новин при сайті діє спільнота на фейсбуку, до якої вже приєдналося вже 1800 учасників.

Ще один надзвичайно ефективний спосіб — обробка споруди протипожежними покриттями. За консультацією можна звернутися у майстерню консервації та реставрації пам'яток Національного заповідника "Софія Київська" — там підкажуть, якими пропитками й у який спосіб потрібно обробити споруду і скільки це може коштувати.

Мені боляче про це говорити, рана на серці ще свіжа, але 15 березня стала чергова втрата — згоріла прекрасна дерев'яна церква монастиря отців-студитів у Яремчі, збудована майстрами Іваном Яворським і Петром Григоруком у 1938 році. Незважаючи на молодий вік, церква мала високу архітектурну цінність як авторський витвір, як зразок сучасного трактування гуцульського стилю. За повідомленням прес-центру МНС, церква загорілася близько 9:30 ранку і буквально впродовж години згоріла вщент. Причина пожежі невідома — або недбало залишена свічка, або підпал. Храм загинув через те, що пожежників викликали не одразу (монахи намагалися погасити полум'я власними силами), і, за словами свідків, споруда спалахувала, наче сірник. Якби вона була обладнана сигналізацією і оброблена протипожежним покриттям, горя б не сталося — її встигли б урятувати.

Існує ще одна проблема: як боротися з «тихим злом», гіршим за пожежі. Мало хто усвідомлює, скільки церков вже є втраченими як пам'ятки, буквально похованими під нашаруваннями бляхи, металочерепиці, пластикової «вагонки». Парадокс: чим багатше село, тим гірше для церкви — її дедалі більше «вдосконалюють» і «прикрашають». За чинним законодавством України, подібні самодіяльні «покращення» є таким самим злочином, як, наприклад, спроба розвалити пам'ятку бульдозером. Тим не менше, мені не відомий жоден випадок, коли когось було бодай якимось покарано за спотворення дерев'яного храму — а таких сотні, у тому числі пам'ятки національного значення. Держава за цим не слідкує і найближчим часом точно не почне цього робити. Тому нам треба самостійно боротися з причинами «вдосконалення» старовинних церков, а вони дуже прості — елементарне невігластво селян і таке саме невігластво, а часто і зухвальство, священників, що підігрується фінансовою зацікавленістю у ремонтних роботах.

Простих людей засуджувати не можна — звідки б у них могло взятися

уявлення про якусь там архітектурну цінність? Хіба цьому вчать у школі? Про це говорять з екрану телевізора у соціальній рекламі, пишуть у газеті? Ні, ніколи — тобто взагалі ніколи. Тому потрібна просвітницька робота, і найбільше б допомогли настанови очільників церков усіх конфесій — саме з ними треба вести перемови, переконувати, шукати шляхи співпраці. На жаль, це непросто, адже церква сприймає храми, у першу чергу, як сакральні споруди і як свою власність, а не як пам'ятки, котрі треба зберігати у незмінному вигляді. І все одно треба пробувати домовлятися.

Протягом останніх років дуже виріс інтерес ЗМІ до тематики дерев'яної архітектури, особливо у зв'язку з внесенням восьми наших церков у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Публікації у пресі, телерепортажі, інфографіка — все це дуже корисні інструменти впливу на громадську думку, і вони, наче вода, яка точить камінь, поступово допоможуть її сформулювати.

Наболіле про реставрацію. Вихід є?

Далі маємо ще одну проблему. До мене неодноразово зверталися за порадою церковні громади, які шанобливо ставляться до дерев'яних святинь і переживають за їхнє майбутнє. Вони готові назбирати певну суму на порятунк храму, але не можуть самостійно найняти майстрів для ремонтно-реставраційних робіт, бо за втручання у пам'ятку понесли б адміністративну відповідальність. Якщо ж вони йдуть легальним шляхом і звертаються за дозволом до урядників — ті діють за буквою закону, при цьому прекрасно знаючи, що це знищить прекрасні починання у зародку. Розмова починається (і, як правило, закінчується назавжди) пропозицією замовити й оплатити проект реставрації — це величезна сума, не розрахована на зібрані селянами гривні. У середньому це близько 150 тисяч гривень, та навіть якщо їх заплатити, то взамін можна отримати лише підшивку паперів, з яких випливає, що власне реставраційні роботи за цим проектом «потягнуть» на мільйон гривень. Причому відкласти цей проект реставрації на майбутнє теж не можна — він швидко застаріє, адже стан споруди постійно змінюється.

Проста логіка підказує, що і за відносно невелику суму у кілька десятків тисяч все же таки можна допомогти пам'ятці — принаймні провести най-

Церква монастиря отців-студитів у Яремчі (1938), що згоріла 15 березня 2014 року. Незалежно від причин займання, справжньою причиною цієї та інших втрат є відсутність системи автоматичного пожежегасіння чи бодай протипожежної сигналізації у 99% дерев'яних храмів України

Церква св. Дмитра (1780) у селі Репинне на Закарпатті. Перетворення дерев'яних храмів на «бляшані консерви» в Україні набуло характеру пандемії. У туристів з Європи вигляд наших «панцерників» викликає глибокий культурологічний шок

Вакханалія пластику і бляхи. Дерев'яну церкву й дзвіницю в історичному містечку, а нині селищі Єзупіль (Івано-Франківська область) «покращили» до повного знищення естетичної цінності

Церква у селі Розтока (XVII–XVIII ст.), відреставрована завдяки громадському руху за збереження дерев'яних храмів Закарпаття, започаткованому Михайлом Сирохманом

більш термінові протиаварійні роботи, аби захистити її від подальшого руйнування. По-простому кажучи — підлатати дах, аби не текло всередину, відвести воду від зрубів, якщо є замкання. Але такими «дрібничками» займатися ніхто не хоче. І урядники, і проектні організації, і підрядники, які виконують реставраційні роботи, — всі мають свої дуже конкретні інтереси. Nothing personal, це лише робота. З дев'ятої до шостої. Або, якщо йдеться про фірми — поки надходять гроші.

Мені довелося бачити розвалені й покинуті напризволяще церкви, звідки поїхали геть бригади реставраторів, яким вчасно не надійшов черговий транш грошей. При цьому розкриті, без даху, пам'ятки навіть не захистили від опадів... Чесно скажу — ніколи не бачила жодного високопосадовця, який би суто альтруїстично, у свій вільний час і власним коштом їздив по дерев'яних храмах, намагався б допомогти. Так роблять лише ентузіасти, поодинокі науковці, архітектори, реставратори, які безкорисливо переймаються долею пам'яток.

Державне фінансування на реставрацію отримують одиниці з дерев'яних храмів, і окреме велике питання — наскільки ефективно використовуються

це ентузіасти, які вже змучилися писати до тих чиновників звернення. А на їхнє місце брати людей, які насправді люблять пам'ятки. Щоб вони могли працювати, потрібно створити легальну схему, яка б дозволила залучати до реставрації кошти меценатів, при цьому з боку держави забезпечити «зелене світло» — мінімум бюрократії, надання дозволу на проведення першочергових протиаварійних робіт на підставі реставраційного завдання, дефектного акта і кошторису (розробити ці три документа для фахівця — елементарне завдання, яке можна виконати дуже швидко). Обов'язковою має бути участь фахівців-реставраторів для контролю за якістю роботи підрядника, найнятого громадою. Причому виходити треба з її фінансових можливостей. Зараз є так — громаді кажуть: «Давайте мільйон, тоді вам зробимо реставрацію, а інакше — ніяк». А має бути навпаки — громада каже: «Ми зібрали для нашої церкви таку-то суму, зробіть нам на неї першочергові роботи, щоб вона не руйнувалася». Це краще, ніж нічого! Іншого виходу з глухого кута я наразі не бачу.

Хочу підкреслити, що у справі збереження дерев'яних храмів навіть одна людина може перевернути гори.

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ НА РЕСТАВРАЦІЮ ОТРИМУЮТЬ ОДИНИЦІ З ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ, І ОКРЕМЕ ВЕЛИКЕ ПИТАННЯ – НАСКІЛЬКИ ЕФЕКТИВНО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ЦІ МІЛЬЙОНИ ГРИВЕНЬ, І ЯКОЮ Є ЯКІСТЬ ЦИХ РОБІТ

ці мільйони гривень, і якою є якість цих робіт. Це одна зі сфер, де конче потрібен постійний контроль громадськості. Решту пам'яток могли б врятувати реставрації за кошти спонсорів, церковних громад, громадських організацій. Дотепер, замість йти їм назустріч і всіляко заохочувати, на них ще й хотіли заробити. Щоб змінити цей підхід, треба виганяти сонних, бездіяльних чиновників, котрі роками просиджують штани у своїх кабінетах на пам'яткоохоронних посадах в обласних і районних адміністраціях. Таких вам у кожному районі покажуть міс-

Яскравий тому приклад — ужгородський художник, мистецтвознавець Михайло Сирохман, з якого на Закарпатті почалася ціла епоха зацікавлення дерев'яними церквами. Він об'їздив і обійшов пішки абсолютно усі села і присілки краю, де малював і фотографував церкви, досліджував їхню історію. Цей унікальний матеріал опублікував у книзі «Церкви України. Закарпаття», яка стала настільною для всіх, хто цікавиться дерев'яною архітектурою. Коли я приїжджаю в якесь закарпатське село і починаю розпитувати про церкву, завжди натрапляю на ту

саму відповідь: «Ми не знаємо, але в Ужгороді є такий пан» (далі вже все ясно). Саме завдяки панові Михайлу дерев'яна церква стала брендом Закарпаття, і саме йому вдалося започаткувати традицію реставрації храмів на громадських засадах. І зараз у Закарпатській області ситуація щодо дерев'яних храмів є найбільш благополучною в рамках всієї України. По одному б такому Сирохманові у кожному регіоні і по одному б свідомому активісту у кожне село, де є дерев'яна церква, — не було б такої катастрофи з пам'ятками, яка існує на сьогодні.

Пам'ятковий туризм — протидія байдужості

Коли я мандрую закордоном і спілкуюся там з колегами — заздрю по-чорному. Там все так просто. Дерев'яний храм є пам'яткою культури і охороняється державою — це аксіома. Село чи містечко радіє, що мають таке чудо, адже воно забезпечує відвідуваність туристами. Ті, завдяки туристичним дороговказам, турінфоцентрам, інтернет-сайтам, путівникам можуть без будь-яких зусиль мандрувати за прокладеними маршрутами, наприклад «Шляхом дерев'яної архітектури» у Польщі. Біля кожної дерев'яної церкви стоїть інформаційний стенд з текстами кількома мовами, що подає коротку довідку про неї. Хтось захоплюється цими пам'ятками, хтось цікавиться ними лише принагідно — але всі їх поважають як культурну спадщину, і нікому у страшному сні не насниться, що старовинний храм можна взяти й на свій розсуд обшити пластиком чи бляхою. А у нас, в країні, де дерев'яних церков найбільше у світі (Україна — близько 2,5 тис., Польща — близько 1,5 тис., Румунія — до 1,2 тис.), маємо те, що маємо.

Уже давно я мрію про туристичні вказівники в Україні, але поки що їх — одиниці. Там, де вони встановлені, відвідуваність пам'ятки негайно зростає на кілька порядків. Тому цей спосіб популяризації дерев'яних храмів я вважаю найбільш ефективним. Дороговкази могли б виготовляти громадські організації за підтримки грантів або спонсорів, але потрібна знову ж таки готовність держави йти назустріч, адже офіційний дозвіл на встановлення дорожніх знаків надає, залежно від статусу автотраси, або київський, або місцевий «Укравтодор», або міська, селищна чи сільська рада.

Сприяє популяризації дерев'яних церков і чесько-український проект

«Туристичні марки — Україна» (turystyczni-marky.com.ua), з яким я тісно співпрацюю. Завдяки йому ціла низка дерев'яних храмів і скансенів, у тому числі маловідомих, була залучена до загальноєвропейської системи туристично-маркових місць, де отримала свій номер та індивідуальний сувенір у вигляді дерев'яної медальки. GPS-координати і контакти священників, церковних старост, місцевих гідів, наведені на сайті проекту, допомагають мандрівникам-колекціонерам спланувати подорож так, щоб гарантовано відвідати усі пам'ятки. У подібному ключі я співпрацюю і з деякими дружніми турфірмами, які воліють включати дерев'яні церкви до своїх автобусних маршрутів. Свою роботу роблять путівники, телепередачі, інтернет-сайти для туристів.

Я особисто помічала, що люди у тих селах, до яких регулярно навідується туристи, починають інакше ставитися до своєї старенької дерев'яної церковці — дивляться на неї іншими очима, пишаються тим, скільки гостей мають з цілого світу. Для храму — це гарантія, що його доглядатимуть, а це і є найголовніше.

Українські дерев'яні церкви: автентичні, розмаїті, «живі»

Мене часто запитують, чому я захоплююся саме дерев'яними храмами. Намагаюся лишити свої емоції обіч і проаналізувати — а дійсно, в чому ж їхня унікальність? Справа в тім, що у них закодована багатюща інформація — і про місцеві традиції будівництва, і про смаки народних майстрів, які завжди імпровізували, навіть споруджуючи церкву «як в сусідньому селі», і європейські віяння, що виразилися у готичних, ренесансних, барокових стильових ознаках.

Навіть про клімат можна судити за виглядом церкви: чим західніше, ближче до Карпатських гір, тим стрімкішим стає її дах — аби взимку потужні снігові наноси не пошкодили його, а вільно спадали додолу. І винос опадання — дашка, що оперізує нижній ярус церкви і захищає зруб, — напругу пов'язаний з річною кількістю опадів у краї.

Струнки, як тополі, козацькі церкви Лівобережжя, затишні подільські церковці, монументальні середньовічні храми й вежі-дзвіниці Галичини, бойківські церкви зі ступінчастими верхами, що нагадують чи-то карпатські смереки, чи-то японські пагоди, ше-

Стандартні «коричневі» туристичні дороговкази на «Шляху дерев'яної архітектури» у Польщі. Завдяки детальному маркуванню мандрувати ним можна навіть «всліпу», без map і путівників

Біля кожної церкви на «Шляху дерев'яної архітектури» встановлено інформаційний стенд з її описом і картосхемою, де позначена вона сама та найближчі пам'ятки на маршруті

Зображення Святого Онуфрія у стінописі церкви св. Юра у Дрогобичі (пам'ятка світової спадщини ЮНЕСКО)

Дияконські врата із зображенням архангела Михаїла (XVII ст.) в іконостасі церкви Святого Духа в Рогатині (пам'ятка світової спадщини ЮНЕСКО)

деври дерев'яної готики закарпатського Потисся... Все це розмаїття форм та образів виникло зі звичайного дерева. Хоча де там звичайного! Правильно відібрати деревину на будівництво — то була ціла наука: певне місце, певний схил і навіть певний день тижня і року згідно з релігійним календарем. Та й сам процес спорудження церкви був до певної міри магією, яку творили талановиті теслі, користуючись звичайними сокирами. Природний, «живий», матеріал — дерево — надавав церкві унікальної як для архітектурної споруди можливості. Нібито і вразлива до навколишніх факторів, дерев'яна церква, тим не менш, могла «регенерувати», зарощувати свої рани, і навіть розвиватися, як справжня жива істота. Теслі, по суті, збирали церкву з конструктивних елементів, як діти збирають конструктор «Lego», роблячи її не жорсткою, а навпаки, гнучкою до деформацій. Так, раз на 50-100 років церкву «підважували», тобто піднімали її кут важелями і заміняли старі дубові підвалини на нові. Час від часу міняли зогнілі зрубини, перебирали верхи, міняли гонт — і храм знову ставав як новий, часто набуваючи при цьому якихось нових стильових ознак. У середньовічних церквах тепер можна знайти елементи кількох епох поспіль — від готики до бароко, а серед більш молодих, авторських дерев'яних храмів першої половини ХХ ст. є зразки таких архітектурних стилів як неоготика і модерн.

Окремої розповіді заслуговують дерев'яні церкви, в яких зберігся стінопис, тобто малювання, нанесені прямо на внутрішню поверхню стін, утворену щільно підігнаними одна до одної зрубинами. Кожен такий стінопис є унікальним, і недаремно три церкви на Львівщині, де він зберігся найкраще, були внесені до списку ЮНЕСКО (церква Святого Юра у Дрогобичі, церква Пресвятої Трійці у Жовкві, церква Святого Духа у Потеличі). На Закарпатті стінопис найкраще зберігся у храмах сіл Олександрівка і Новоселиця. У кожному стінописі нам цікава індивідуальна манера художника, кольорова гама, яку він використовує, його трактовка біблійних сюжетів і композиційне вирішення інтер'єру. Але є ще й візуалізація життя та побуту міщан і селян у ті роки, коли створювалися розписи! Малюючи святих, мучеників, королів, грішників, художники зображали тих людей, яких бачили навколо себе. Деякі персонажі

зображені у своєму автентичному одязі, навколо них — тогочасні побутові предмети, та й єрусалимські храми виглядають подібно до українських церков. Така собі проекція мистецький канонів на місцевий ґрунт.

Багатосюжетні композиції, які вкривають усі стіни і склепіння церкви, можна розглядати і розшифровувати не те що годинами — роками. На жаль, стан більшості стінописів, м'яко кажучи, далекий від ідеального, а деякі з них вже частково втрачені через поганий стан самих церков. Це одне з найгостріших питань, які неможливо вирішити силами громадськості — потрібні реставратори найвищої кваліфікації й державне фінансування їхньої кропіткої роботи, що тягнеться місяцями й роками.

Про особисте

Мандри пам'ятками архітектури є моїм основним джерелом енергії, незамінним допінгом, без якого я не змогла б жити. Щось тягне мене у дорогу й приводить у потрібне місце у потрібний час, а ще — зводить мене з чудовими людьми, дивним чином переплітаючи наші шляхи. Кожна дерев'яна церква для мене — це теж особистість, а не просто споруда. Кожна має свій характер і свій чар. Дерев'яні стіни — не кам'яні: вони нерівні, теплі, гладесенькі, до них хочеться притулитися, погладити їх рукою. У кожній дерев'яній церкві є ціла купа секретиків, які треба вміти помічати: напис на зрубі, вишкрябаний двісті років тому, віттарне віконце з кривими скельцями, виробленими колись вручну на сільській гуті, дзвони, кожен із власним іменем, наче людина, дерев'яний клепач-калаталка, яким стукають на Страсну п'ятницю, коли дзвони мусять мовчати... Розшуквати й розгадувати ці секрети можна безкінечно — і за це теж я люблю дерев'яні церкви. Цим почуттям намагаюся поділитися зі своїми читачами, і найбільшим досягненням свого проекту вважаю те, що люди дійсно відгукнулися на нього, що і його внесок є в тому, як виріс за останні кілька років інтерес до теми дерев'яних храмів. До них почали подорожувати, про них почали писати, про їхні проблеми, нарешті, заговорили вголос. А отже — з'явився шанс їх врятувати. І для цього «Дерев'яні храми України» продовжують свою роботу.